

Yahya Kemal (İstanbul 1962; Abdullah Uçman'ın notlarıyla, İstanbul 2001; Yahya Kemal'in ölümünden sonra kaleme aldığı fakat tamamlayamadığı bu eserde Tanpınar onunla ilgili hâtıraları ve izlenimleri arasında eski ve yeni tarz şiirlerini bir deneme üslûbuyla tahlil etmektedir); *Edebiyat Üzerine Makaleler* (İstanbul 1969; ilâve ve değişikliklerle 7. bs., İstanbul 2005). Tanpınar'ın Türk ve Batı edebiyatıyla ilgili makalelerini ve ansiklopedi maddelerini ihtiva eden bu kitap Zeynep Kerman tarafından derlenmiş 117 yazıyı içermektedir. Tanpınar'ın *Sahnenin Dışındakiler* romanından sinemaya uyarladığı *İki Ateş Arasında* adlı bir senaryo denemesi vardır (İstanbul 1988). Bunların dışında Zeynep Kerman'ın derlediği mektupları *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Mektupları* adıyla (Ankara 1974; ilâvelerle İstanbul 2007, 111 mektup) ve Canan Yücel Eronat'ın *Tanpınar'dan Hasan Âli Yücel'e Mektuplar'ı* (İstanbul 1997, on mektup), Alpay Kabacalı'nın *Bedrettin Tuncel'e Mektuplar'ı* (İstanbul 1995, yedi mektup) yayımlanmıştır. Günlükleri ise İnci Enginün ve Zeynep Kerman tarafından gerekli notlar ve açıklamalarla birlikte *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa* adı altında toplanmıştır (İstanbul 2002). Öğrencilerinin tuttuğu ders notları *Edebiyat Dersleri* (İstanbul 2002) ve *Tanpınar'dan Yeni Ders Notları* (İstanbul 2004) ismiyle basılmıştır. Tanpınar'ın Euripides'ten *Alkestis* (Ankara 1943), *Elektra* (Ankara 1943) ve *Medeia* (Ankara 1943), Henry Lechat'dan *Yunan Heykeli* (İstanbul 1945, Zühtü Müridoğlu ile birlikte) tercümeleleri de bulunmaktadır.

1970'li yıllardan sonra Tanpınar'a artan ilgiyle onun hayatı, hâtıraları, şahsiyeti ve eserlerindeki başlıca tema ve fikirleri üzerine çok sayıda eser ve makale yazılmış, tezler hazırlanmıştır. Abdullah Uçman ve Handan İnci tarafından hazırlanan *Bir Gül Bu Karanlıkta: Tanpınar Üzerine Yazılar* adlı derlemenin 2. baskısı (İstanbul, ts.) 2007 yılına kadar yayımlanan 855 yazı ve yirmi yedi kitabın ayrıntılı bibliyografyası ile bunlardan seçilmiş 110 yazının metnini ihtiva etmektedir. Daha farklı bir bibliyografyayı İlyas Dirin ve Şaban Özdemir hazırlamıştır (*Hece*, VI/61, Ankara 2002, s. 328-340). Hakkında yapılan toplantılar ve anma günlerindeki konuşmalar ayrıca neşredilmiş, *Yeditepe*, *Kitap Belleten*, *Türk Dili ve Edebiyatı*, *Kitaplık*, *Hece*, *Kaşgar* gibi pek çok dergi onun için özel sayı, dosya veya özel bölüm hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Kaplan, *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul 1963; a.m.f., "Bir Şairin Romanı: Huzur", *TDED*, XII (1963), s. 33-86; XIII (1965), s. 29-42; Tahir Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman*, İstanbul 1965, III, 583-598; Hilmi Yavuz, *Felsefe ve Ulusal Kültür*, İstanbul 1975, s. 36-55; Turan Alptekin, *Ahmet Hamdi Tanpınar: Bir Kültür Bir İnsan*, İstanbul 2001; a.m.f., "Ahmet Hamdi Tanpınar ve Romanları", *Hürriyet Gösteri*, sy. 242, İstanbul 2002, s. 46-51; M. Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı: Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul 2010; a.m.f., "Tanpınar'ın Hikâyeleri Üzerine Notlar", *Hece*, IV/46-47, Ankara 2000, s. 176-181; a.m.f., "Şiirler, Romanlar, Akademik Yorgunluklar Arasında On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi", *Toplum-bilim*, sy. 20, İstanbul 2006, s. 13-20; a.m.f., "Tanpınar, Ahmet Hamdi", *TDEA*, VIII, 225-232; a.m.f., "Tanpınar, Ahmet Hamdi", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, II, 788-792; Kenan Akyüz, "Abdullah Efendi'nin Rüyalari", *Ülkü*, VI/68, Ankara 1944, s. 18-20; Necati Cumalı, "Tanpınar'ın Şiirleri", *Varlık*, sy. 548, İstanbul 1961, s. 153-157; Birol Emil, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *TY*, III/5 (1962), s. 49-50; Ömer Faruk Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", *TDED*, XII (1963), s. 1-32; Hilmi Ziya Ülken, "Düşünür Bir Şairin Edebiyat Tarihi", *Yeni İnsan*, sy. 66, İstanbul 1968, s. 5-7; Selâhattin Hilav, "Tanpınar Üzerine Notlar", *Yeni Dergi*, IX/106, İstanbul 1973, s. 26-41; Fethi Naci, "Sahnenin Dışındakiler", a.e., X/110 (1973), s. 24-34; Berna Moran, "Saatleri Ayarlama Enstitüsü", *Birikim*, sy. 37, İstanbul 1978, s. 44-55; Gürsel Aytaç, "Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Çağ ve Toplum Hicvi", *MK*, III/5 (1981), s. 7-13; Ekrem Işın, "Osmanlı İlimiye Sınıfının Romanı: Mahur Beste", *Kitaplık*, sy. 40, İstanbul 2000, s. 113-122; Fatma Tüysüzoğlu - Tolga Bektaş, "Ferahfeza Mucizesi: Huzur", a.e., sy. 63 (2003), s. 103-111.

M. ORHAN OKAY

TANRI

Doğu Hunları (m.ö. III. yüzyıl) zamanından itibaren kullanıldığı bilinen **tenri** kelimesinin kökeniyle ilgili kesin bilgi yoktur. Türk diline dair etimolojik sözlüklerde kelimenin önceleri gök yüzünü, daha sonra tapınılan varlığı ifade etmek üzere **tenri** (teṅgri), **tanrı**, **bayat tenri**, **ugan tenri** biçiminde kullanıldığı belirtilir. Ayrıca tanrı kelimesinin "göktanrı, gök" anlamında Sumerce **dıngır / dingirden** geldiği ve **tıngır**, **tıngrı**, **tengri** vb. şekillere dönüştüğü söylenir. Bazı araştırmacılar, Çin yıllığı *Shiki*'da Hun İmparatoru Mete Han'la ilgili bir haberde yer alan **t'ien / tiyan** kelimesiyle tanrı arasında paralellikler kurmuştur. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü lügati't-Türk*'te **teṅgri** kelimesinin "ulu tanrı" anlamına geldiğini, Türkler'in gözlerine büyük görünen her şeye tenri dediklerini nakleder. Türkler müslüman olduktan sonra tanrı kelimesini

kullanmaya devam etmişlerse de zamanla onun yerini Allah ve Hudâ kelimeleri almıştır. Türkler'de **ay teṅgri**, **kün teṅgri**, **kün-ay teṅgri** söyleyişleriyle **idi**, **izi**, **ugan**, **çalap / çalabı**, **bayat** ve günümüzde Orta Asya'da yaygın olan **kuday** kelimeleri de bulunmaktadır. Tanrı kelimesi ilk defa Orhun yazıtlarında "üze kök tengri" şeklinde yer almıştır. Bazı araştırmacılar buradaki "kök / gök" kelimesinin tanrıyı ifade ettiğini söylemişse de Hikmet Tanyu, söz konusu kelimenin doğrudan tanrıyı belirtmeyip "büyük, yüce" anlamında onun sıfatı olduğunu, "üze" kelimesinin de aşkınlık bildirdiğini söyler. Daha sonra tanrı için kullanılan "bengü" (ebedî) sıfatı ise Moğol istilâsından sonra ortaya çıkmıştır.

Bir kısım müellifler devletin büyüklük ve küçüklüğüne göre tanrı sayısının azalıp çoğaldığını, imparatorluk döneminde tanrı bir tek iken imparatorluğun parçalanmasıyla çok tanrıcılığın ortaya çıktığını ileri sürmüş; Türk inanç sisteminde dağ, su ve ağaç üçlüsünden doğan bir teslîsin varlığından söz ederek bu inanca Hıristiyanlık'takine benzer politeist bir karakter atfetmeye çalışmıştır. Ancak Orta Asya ve Kuzey Asya Türk topluluklarının karakteristik inanç sisteminde aynı zamanda bütün Türk topluluklarının temel kültü kabul edilen göktanrı inancında tanrı tektir. Bu tanrı hayvan veya insana benzer (zoomorfik / antropomorfik) özelliklere sahip değildir. Eski Sumer, Yunan ve Roma tanrı anlayışlarında var olan tanrıların tanrıçalarla evlenmesi (kutsal evlilik) inancına Türk tanrı anlayışında rastlanmaz. Öte yandan kitâbelerde yer alan "Türk Tanrısı" ifadesinden hareketle bu tanrının millî bir ilâh olduğunu düşünmek doğru değildir. Çünkü kitâbeler bir bütün halinde okunduğunda burada konu edilen göktanrının bir kabile ilâhı ya da millî tanrıdan ziyade evrensel bir tanrı olduğu söylenebilir. Göktanrı, Aristo felsefesinde ifade edildiği üzere âlemi bir defada yarattıktan sonra gelişim ve yönetimine müdahalede bulunmayan bir Demiurge olmadığı gibi Sâmi dinlerinin ilâhı gibi her şeye doğrudan müdahale eden tanrı da değildir. Kitâbelerden anlaşıldığına göre kozmik düzen, toplumsal yapının oluşması ve insanın kaderi göktanrıya bağlıdır; en azından Göktürkler döneminde rastlanan biçimiyle göktanrı yaratıcı ilâhtır. Ancak Yâkutlar'da yedinci gökte oturan, her şeyi yöneten, insanlara da ima iyilik eden ve Göktanrı'ya tekabül eden Ürüṅg Ayı Toyın ile Altay Türkleri'nde aynı niteliğe ve fonksiyona sahip olan Bay Ül-

gen'in durumu göz önüne alındığında Gök-tanrı'nın büyük ölçüde Deus Otiosus (istirahate çekilen bir tanrı) karakteri kazandığı, hatta başlangıçta bulunmamasına rağmen zamanla antropomorfik ve zoomorfik özelliklere büründüğü görülür.

Allah kelimesi İslâm öncesi Araplar'ının duaları ve özellikle şiirlerinde kullanılmaktaydı (DİA, II, 473). Ancak bu kelime, İslâm döneminde kâinatı yaratan ve yöneten en yüce varlığın bütün sıfatlarını kapsayacak bir muhteva zenginliğine kavuşmuştur. Bozkır Türk topluluğunun asıl tanrı inancı yücelik ve kudretin ifadesi sayılan "se-mavî" anlamında Gök-tanrı'ya dayanıyordu. Türkler'in İslâmiyet'i benimsemesiyle Tanrı Allah kelimesinin yerini almıştır. Nitekim XIII. yüzyılın sonlarından itibaren Yunus Emre'de ve ondan bir asır sonra Süleyman Çelebi'de Tanrı Allah kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. XV. yüzyılın başlarında yapılan satır arası Kur'an tercümesinde Allah lafzı Tanrı kelimesiyle karşılanmış (bk. Muhammed b. Hamza, tür.yer.) ve bu kullanım bir asır kadar devam etmiştir. Ardından özellikle dinî metinlerde Tanrı kelimesinin yerini Allah lafzı almıştır. Günümüzde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kırgızistan başta olmak üzere Rusya Federasyonu içinde yer alan Tataristan ve Altay halkları arasında gök-tanrı inancını temel alan ve tengricilik / tengricilik (tengrizm, tengrianstvo) adıyla ortaya çıkan dinî bir hareket mevcuttur. Batılı araştırmacılar tarafından "neo-paganizm" diye nitelenen, gök-tanrı inancı altında millî değerlere, örf, âdet ve geleneklere dönmeyi amaçlayan bu hareket Kırgızistan'da Kırgızcılık diye de adlandırılmaktadır. Bu inancın Gök-tanrı inancıyla bir ilgisi bulunmadığı gibi XIX. yüzyılda Japonya'da Nakayama Miki tarafından kurulan ve bir kısım literatürde Tenrizm olarak da geçen Tenrikyo dinin de Tanrıcılık'la bir ilişkisi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

Divânü lugâti't-Türk Tercümesi, III, 376-377; Clauson, *Dictionary*, s. 523; *Orhun Âbideleri* (nşr. Muharem Ergin), İstanbul 1975, s. 19, 21, 22, 24, 25, 33, 35, 46 vd.; Muhammed b. Hamza, *XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kur'an Tercümesi* (haz. Ahmet Topaloğlu), İstanbul 1976-78, II, 556-557; ayrıca bk. tür.yer.; U. Havra, *Les représentations religieuses des peuples altaïques*, Paris 1959, s. 151 vd.; Hikmet Tanyu, *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980, s. 7-19; J. P. Roux, *La religion des turcs et des mongols*, Paris 1984, s. 123; a.m.f., "La religion des turcs de l'Orkhon de VII et VIIIe siècles", *RHR*, sy. 437 (1962), s. 7; Murad Aci, *Polin Polovestkogo Polyu*, Moskva 1994, s. 195; Çoyon Omuralı Uulu, *Tenircilik*, Bişkek 1994; Keneş Cusupov,

Bayırkının İzleri, Bişkek 2001, s. 107; Ünver Günay – Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul 2007, s. 61, 68; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara 2007, II, 856-857; Harun Güngör, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, İstanbul 2008, s. 50; a.m.f., "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı", *TTK Bildiriler*, XI (1994), II, 511-517; Azmi Bilgin, "Gök Tanrısı Terimi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II/4 (2005), s. 189-197 (<http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=84>); V. F. Büchner, "Tanrı", *İA*, XI, 705-707; Bekir Topaloğlu, "Allah", *DİA*, II, 473.

HARUN GÜNGÖR

TANRI BUYRUĞU

Ömer Rıza Doğrul'un
(ö. 1952)

Türkçe Kur'an tercüme ve tefsiri.

Tam adı *Tanrı Buyruğu Kur'an-ı Kerim'in Tercüme ve Tefsiri-i Şerifi* olup Latin harfleriyle basılan ilk Türkçe Kur'an tercümelerinden biridir. Ömer Rıza, kendi döneminde mevcut Kur'an tercümelerini asıl metnin ifade gücünü yansıtmaması, ilim, dil ve edebiyattan yoksun olması gibi sebeplerle eleştirir (*Kur'an Nedir*, s. 93-96). Kur'an'ı tercüme ve tefsir edebilmek için İslâm ilimlerinde derinleşmenin, bunun için de bir ömür harcamanın gerekli olduğunu belirtir. Eserini hazırlarken Kur'an'la ilgili hemen her kaynağı ve eski mukaddes kitapları incelediğini, çalışmasının kırk yıllık birikim sonunda ortaya çıktığını söyler (*SR*, III/74 [1950], s. 376).

Ömer Rıza her sûrenin başında o sûrenin konusu ve tarihi hakkında kısa bilgiler aktarır, âyetler ve sûreler arasındaki münasebetlere dikkat çeker. Sûreleri bölümlere ayırır ve konularına göre bu bölümlere başlıklar koyar. Âyetlerin meâlleri verilirken kısa ilâveler metinde parantez içinde gösterilir, tefsiri mahiyetteki açıklamalara dipnotlarda yer verilir. Mütercim, bu açıklamalarda temel tefsir kaynaklarına atıfta bulunduğu gibi çağdaş Doğu ve Batı araştırmacılarının eserlerine de başvurur. Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Abdülaziz Çâviş, Mevlevî Muhammed Ali, Gulâm Yûsuf Ali, Singapur Kadısı Gulâm Server, Mustafa Abdürrezzak Paşa, Rodwell-Burckhardt, George Sale ve William Muir eserlerine atf yaptığı âimlerden bazılarıdır. Ömer Rıza, özellikle Ehl-i kitabın ve geçmiş toplumların kıssalarıyla ilgili âyetleri açıklarken Kitâb-ı Mukaddes'le mukayeseler yapar, onun tahrif edilen yerlerine dikkat çeker ve şarkiyatçıların

Kur'an'a yönelttiği eleştirilere cevap verir. Eserin dipnotlarında yer alan açıklamalar bazan sayfalarca sürer.

Tercümede güzel bir Türkçe ve akıcı bir üslup kullanılmış, Arapça tabirlere uygun karşılıklar bulmaya çalışılmıştır. Meselâ Kur'an'da çokça geçen amel-i sâlih, "yararlı işler" (el-Bakara 2/62), "doğru dürüst işler" (el-İsrâ 17/9); sübhâneke, "ulusun, yücesin, mukaddes ve münezzehsin" (el-Bakara 2/32); hâşiûn, "içi saygıyla ürperen kimseler" (el-Bakara 2/45); hanîf "doğru yol üzere olan kimse" (el-Bakara 2/135) şeklinde tercüme edilir. Ömer Rıza eserde yer yer bilimsel açıklamalara yer verir. "Onlar ki ayakta iken, otururken, yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar; göklerle yerin yaratılışını düşünürler de Tanrımız, bunu boş yere yaratmadın! Münezzehsin. Bizi ateş azabından koru ..." meâlindeki âyeti açıklarken (Â-i İmrân 3/191) göklerle yerin yaratılış hikmetleri üzerinde durarak göklerdeki ve yerdeki eşsiz sistemden bilimsel örnekler verir (I, 147-148, 88 nolu dipnot). Yer yer işâri yorumlar yapar. Meselâ Kehf sûresinde anlatılan kıssada herhangi bir olağan üstülüğün bulunmadığını belirttiikten sonra kıssayı Hıristiyanlık tarihine uygular. Buna göre Ashâb-ı Kehf'in mağaraya sığınması Hıristiyanlık'taki ruhbanlığa, onların mağarada uykuya dalması Hıristiyanlığın duraklamasına ... işaret etmektedir (II, 477-481, 4-12 nolu dipnotlar). Ömer Rıza'nın dikkat çeken görüşlerinden biri de Kur'an âyetleri arasında neshi kabul etmemesidir. Nitekim âyetler arasında çelişki olmadığı ve herhangi bir âyetin neshedildiğine dair tek bir hadisin bulunmadığı kanaatindedir (Giriş, I, 49-54; I, 44-45, 99 nolu dipnot).

Mütercim Türkçe Tanrı kelimesinin Allah kelimesinin karşılığı olamayacağını, Tanrı kelimesinin mâbud ve ilâhın karşılığı sayılabileceğini belirtmesine rağmen (I, 10, 2 nolu dipnot) eserine *Tanrı Buyruğu* adını verdiği gibi meâlinde özellikle rab, ilâh kelimelerinin, bazan da Allah kelimesinin yerine Tanrı kelimesini kullanır. "Sizin mâbudunuz (ilâh hüküm) O yegâne Tanrı'dır (ilâh) ki O'ndan başka Tanrı (ilâh) yoktur; rahmân O, rahîm O" (el-Bakara 2/163); "Bu, Tanrı (Allah) nezdinde daha dürüst, daha makbul ..." (el-Bakara 2/282); "Göklerin tanrısı (rab), arzın tanrısı, bütün âlemlerin tanrısı Allah'a hamdolsun" (el-Câsiye 45/36) şeklindeki çevirileri buna örnek gösterilebilir.

Ömer Rıza Doğrul masonlukla, *Tanrı Buyruğu*'nu masonluğun tesiri altında